

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

BİR GELENEĞİN SEFERE YANSIMASI: OSMANLI SAVAŞLARI VE TEFEÜL

THE REFLECTION OF A TRADITION TO A CAMPAIGN: OTTOMAN WARS AND TEFE'UL

Veysel GÖGER

Doç. Dr.; Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih / Yeniçağ Tarihi; ORCID ID: 0000-0002-2918-9180; e-mail: veyselgoger@yahoo.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 1 Eylül 2023 / 1 September 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 1 Kasım 2023 / 1 November 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Güz 2023 / Autumn 2023

Cilt / Volume: 18, **Sayı / Issue:** 2

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/pub/islamiilimler>

Öz

Kelime olarak “hayra yorma, fal bakma” anlamına gelen tefeül, zamanla daha çok “kitap falı” manasında kullanılmıştır. Tefeül, niyet tutularak bir kitabın rastgele açılması temeline dayanmakta, ilk karşılaşılan veya belirli sayfa-satırdaki harf, kelime ya da ibarenin yorumuyla yapılmaktadır. Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere bazı kitaplar bu konuda öne çıksa da tefeül yapılacak kitaplar noktasında bir sınırlama bulunmamaktadır. Tefeül yoluyla insan, oldukça merak duyduğu gayb aleminden ya çeşitli hususlarda bir bilgi edinme peşine düşer ya da attığı veya atacağı adımların kendisi için hayırlı olup olmadığına dair bir işaret arar. Özellikle ikinci yönüyle tefeül, İslam dininde meşru olarak görülen istihâreye benzemektedir. Bugüne kadar tefeül hakkında farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu makale ise, Osmanlı dünyasında da oldukça yaygın olarak kullanıldığını gördüğümüz tefeülün, Osmanlı seferlerindeki uygulamaları üzerine eğilmektedir. Padişahlar, devlet adamları, alimler, askerler gibi farklı ordu mensuplarının çeşitli zamanlarda savaşlar sırasında tefeüle başvurdukları tespit edilmiştir. Bu tefeül hadiselerinin bazılarının niçin gerçekleştirildiği, nasıl yapıldığı ve sonucunun ne olduğu gibi ayrıntılar ana kaynaklara yansımıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemi kapsayan bu çalışmanın vurguladığı esas konu, savaş zamanı yapılan tefeüllerin salt folklorik bir pratikten daha fazla anlam taşıdığıdır. Makalede izah edildiği şekliyle, sefer sırasında yapılan tefeüller, gerek yapanlar gerekse bu durumdan haberdar olanlar için bir düzeyde motivasyonel etki yaratma potansiyeli taşımaktadır. Nitekim verilen bazı örneklerde yapılan tefeüller sonucunda, kişilerin seferin bilinmezliğine dair endişelerinin azaldığının ve memnun olduklarının tespit edilmesi bu durumu delillendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, savaş, endişe, tefeül, motivasyon.

Abstract

The term tefe’ul, which literally means “interpreting favourably or fortune-telling”, has been used in the meaning of “book fortune-telling” over time. Tefe’ul, based on the random opening of a book with intention, is the interpretation of the first encountered letter, word or phrase on a particular page or line. Although tefe’ul seems specific to some books, especially the Holy Qur’an, there is no restriction on other books for performing it. People either seek information on various issues from the unknown realm, which is the subject of curiosity or look for a sign to learn if their decisions will be beneficial for them or not by means tefe’ul. For this second reason, tefe’ul resembles istikhara, permissible in Islam. Various studies have been conducted on tefe’ul to date. This article focuses on how tefe’ul, widely seen in the Ottoman world, was used in the campaigns in the Ottoman period. It was determined that different army members, such as sultans, statesmen, scholars and soldiers, performed tefe’ul during wars at various times. The details, such as why some of these tefe’ul incidents were carried out, how they were done and what the result was, were reflected in the main sources. This study covers the period from the foundation of the Ottoman Empire to the first quarter of the 18th century. The main issue emphasized in the study is the fact that tefe’ul incidents made during wartime mean more than folkloric practices. As explained in the article, tefe’uls made during the expedition have the potential to create a motivational effect at some level for both those who do it and those who are aware of this situation. Based on the tefe’uls in some examples mentioned above, evidence emerges that people’s concerns about the uncertainty of the expedition have decreased and that they are satisfied.

Keywords: Ottoman Empire, war, concern, tefe’ul, motivation.

Giriş

Bilinmeyen, görünmeyen ve esrarengiz olana karşı insanoğlu fitratı gereği sürekli bir merak duymuş ve bu alandaki bilgi edinme arzusu tarih boyunca peşinden koştuğu bir uğraş olmuştur. Bu nedenle; geçmişte meydana gelmiş bir olayın aslını öğrenmek, bulunduğu zamanda bir başka yerdeki duruma vakıf olmak veya gelecekte vuku bulacak hadiseleri ve bunların neticelerini önceden bilmek gibi daha birçok gizli konuya dair bilgiye ulaşmak için toplum içinde çeşitli pratikler zuhur etmiştir.

İslamî literatürde akıl ve duyularla hakkında bilgi edinilemeyen bu varlık alanına “gayb âlemi” denilmiş¹, gaybî bilgiye erişmek için İslam toplumlarında dînî/tasavvufî bir içeriği olan yöntemlerden (örn. istihâre, keşf) farklı olarak çeşitli folklorik uygulamalar da ortaya çıkmıştır². Bunlardan dikkat çekenlerden biri tefeül geleneğidir. Kelime olarak “hayra yorma, fal bakma” anlamına gelen tefeülün, kelime anlamını içeren şekilde kullanımı devam etmekle birlikte, zaman içinde daha çok “kitap falı” manasında folklorik bir terime de dönüştüğü söylenebilir. Geleneksel olarak *Kur’an-ı Kerîm* başta olmak üzere, Mevlana’nın *Mesnevî’si* ve *Divan-ı Kebir’i*, Sadi’nin *Gülistan’ı*, Hafız-ı Şirazi’nin, *Divan’ı* gibi daha birçok kitabın tefeül için kullanıldığı görülmektedir. Bu zikredilen kitaplar revaçta olmakla birlikte kitap falına bakmak için bu hususta bir sınırlama bulunmamaktadır³.

Tefeül, niyet tutularak bir kitabın rastgele açılması temeline dayanmakta, ilk karşılaşılan veya belirli sayfa-satırdaki harf, kelime ya da ibarenin yorumuyla yapılmaktadır. Ancak bunun çok farklı usul ve şekilleri bulunmaktadır. Konu üzerine yazılmış kitaplarda bunlar açıklanmıştır. Örneğin, *Kur’an’dan tefeül yapmak üzerine yazılmış bazı kitaplarda tefeül öncesi abdest alınıp belirli surelerin okunarak bunların Hz. Peygambere hediye edilmesi istenmiş; sonra Kur’an’ın açılarak hangi sayfa, satır ve harfe nasıl bakılacağı ve anlamın ne şekilde verileceği tarif edilmiştir*⁴.

Tefeül birçok nedenle yapılagelmiştir. Aşığın maşukuna kavuşup kavuşamaması, hapisten kurtulup kurtulamama, bir mansıba atanıp atanamama,

- 1 İlyas Çelebi, “Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/404-408.
- 2 Salim Öğüt, “İstihâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/333-334; Süleyman Uludağ, “Keşf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/315-316; Mustafa Uzun, “Falnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/141-145.
- 3 Ayşe Duvarcı, *Türkiye’de Falcılık Geleneği İle Bu Konuda İki Eser: “Risâle-i Falnâme Lî Ca’fer-i Sâdık” ve “Tefe’ülnâme”* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 31-32; Kefeli Hüseyin, *Râznâme (Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa No. 539)*, haz. İ. Hakkı Aksoyak (Boston: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004), 56.
- 4 Duvarcı, *Türkiye’de Falcılık Geleneği*, 32, 101; Uzun, “Falnâme”, 12/141.

doğan bir çocuğa ad verme, bir mahlas alma, bir hediye alıp almama, sağlığa kavuşup kavuşmama, bir seyahatin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, seyahat sırasında hangi yolun tercih edileceği, çıkılan seferin neticesi, ahiretteki halin ne olacağı, geçmişte yaşamış veya hayatta olan bir kişinin hayırlı olup olmadığı, kişinin fakirliğinin bitip bitmeyeceği, farklı iki görüşten hangisinin doğru olduğu, işlerin düzelişip düzelmeyeceği, verilen bir kararın doğru olup olmadığı gibi çok sayıda konuda tefeül yoluna gidilmiştir⁵. Bunların hepsinin temelinde gayb âleminden bir işaret alma fikrinin yattığı görülmektedir. Belki çocuğa ad verme ve mahlas almak için yapılan tefeülün bu durumla tam olarak uyuşmadığı düşünülebilir. Ancak bu uygulamaların özünde verilecek ad veya mahlasın o kişi için hayırlı olup olmayacağı düşüncesinin bulunduğu ve bunun da yine gaybî bir işaretle belirlenmeye çalışıldığı açıktır.

Tefeül geleneğinin Osmanlı toplumunda da yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmektedir. Halkın çeşitli sınıflarına mensup kişilerin tefeül yaptığına dair kayıtlar kaynaklara yansımıştır. Alimler, şairler, askerler ve padişahlar gibi toplumu oluşturan her kesimden insanın çeşitli zamanlarda tefeüle başvurduğu görülmektedir⁶. Konuya dair anlatılar kaynaklarda dağınık olarak yer almakla birlikte bu konudaki hikâyelerin toplandığı bir eser de günümüze ulaşmıştır. Kefeli Hüseyin'in *Râznâme* adlı eseri büyük çoğunluğu Osmanlı dönemine ait 192 tefeül konulu hikâyeyi içermektedir⁷.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVIII. asrın ilk çeyreğine kadar olan dönemde seferler sırasında yapılan tefeüllere odaklanmaktadır. Seferler esnasında padişahlar, vezirler, âlimler ve askerlerin yaptıkları tefeüller, ana kaynaklardan hareketle bazısı ilk kez burada verilecek örnekler üzerinden anlatılacak ve tefeül geleneğinin savaş zamanı işlevi üzerinde durulacaktır.

I. Osmanlı Seferlerinde Tefeül Örnekleri

Osmanlıların erken dönemlerinden itibaren sefer zamanı tefeül yapıldığına dair örnekler kaynaklara yansımıştır. Bunlardan ilk dikkat çeken 1389 Kosova Savaşı öncesi Veziriazam Çandarlı Ali Paşa'nın savaşın neticesine dair yaptığı tefeüldür. Ali Paşa, sabah namazından sonra Allah'tan yardım dileyerek rastgele Kur'an'ı açmış gerekli satırları saydıktan sonra çıkan "Ey

5 Kefeli Hüseyin, *Râznâme*, 47-53; Aylin Çakı, *Zihniyet Dünyasının Yansıması Olarak Falnâmeler: Kefeli Hüseyin'in Râznâme Adlı Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 34-73; Ali Fuat Bilkan, "Tefeül İle Ad Verme Geleneği ve Emir Timur'un Adı", *Millî Folklor* 85 (2010), 134.

6 Melek Dikmen-Kamile Çetin, "Klasik Türk Edebiyatında Tefe'ül Geleneği ve Kitap Falının Şiire Yansıması", *JASSS: The Journal of Academic Social Science* 49 (2016), 191-201; Kefeli Hüseyin, *Râznâme*, 111-296.

7 Kefeli Hüseyin, *Râznâme*.

Nebî! Kâfirlere ve münaflıklara karşı cihat et'' mealindeki ayetin anlamına bakarak mutlu olmuş ve atına binip padişah I. Murad'ın yanına giderek durumu ona da bildirmiştir. Neşri'de geçen bu bilgi çok farklı şekillerde başka kaynaklarda da yer almıştır⁸.

Fatih Sultan Mehmed'in 1453 İstanbul kuşatması sırasında hocası Akşemseddin'den aldığı bir mektupta yer alan tefeüle dair bilgi de konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir. İstanbul kuşatması sürerken 20 Nisan'da Papa'nın İtalya'dan göndermiş olduğu yardım gemileri İstanbul önlerine gelmiş, burada Osmanlı donanması ile bir çarpışma vuku bulduğu esnada ansızın çıkan bir lodos yelkenli olan bu yardım gemilerinin hızla limana girebilmelerini sağlamıştı. Olay Bizans tarafında sevinçle karşılanırken, Osmanlı ordusunda büyük moral bozukluğuna sebep olmuştu. Bu hadisenin yaşandığı gece Fatih, belki muhasara sırasındaki en sıkıntılı saatlerini yaşamış, kuşatmanın sonlandırılmasını isteyen kesimin büyük baskısına maruz kalmıştı. Muhtemelen tam bu zamanda hocası Akşemseddin'in gönderdiği mektup eline ulaşmıştı. Mektupta kuşatmanın sürdürülmesine dair gaybî işaretler aldığını bildiren ve kendisine tavsiyelerde bulunan Akşemseddin, Fatih'in muhasaranın devamı yönünde karar almasında etkili olmuştur. Fatih hemen bir harp divanı düzenlemiş, buradakilere yardım gemilerinin gelmesinin bir anlam ifade etmediğini, cesaretlerinin kırılmaması gerektiğini söylemiş; Kur'an ve hadislerden misaller vererek maneviyatı artırıcı telkinlerde bulunmuştur⁹.

Günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan Akşemseddin'in bu mektubu, neredeyse İstanbul kuşatmasının elde bulunan yegâne vesikası konumundadır¹⁰. Bu mektupta Fatih'i sert şekilde eleştiren, ona tavsiyelerde bulunan Akşemseddin, ayrıca Kur'an'dan Cafer-i Sadık işaretiyle¹¹ tefeül yaptığını, karşısına çıkan ayet ışığında kuşatmaya devam etmeyen askerlerin içten Müslüman olmadığını, onların münafık hükmünde olduğunu belirt-

8 Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008), 132-133; İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihîşt*, haz. Mehmet Karataş vd. (Ankara: BETAV Yayınları, ty), 1/394-395; Esra Havza, *Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâci't Tevârih Adlı Eserinde I. Murâd Dönemi Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 119; Nurten Sevinç, *Şehrîzâde Mehmed Said ve Kurretü'l-Ebsâr (Târîh-i Nevepeydâ) Adlı Eseri: Tahlil ve Metin* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi 2020), 1576.

9 Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453 İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 254-262.

10 Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, 261.

11 İslam dünyasında hazırlanan falmeler genellikle Hz. Ali, Ca'fer es-Sâdık ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen eserlerdir. Ancak bu eserlerin onlara ait olması çok düşük ihtimaldir. Bu eserlerin, zikredilen kişilerin manevi otoriteleri ve gizli ilimlere vakıf olmalarına dair inanç dolayısıyla kendilerine izafe edildikleri söylenebilir. Bu eserlerde tefeülün ne şekilde yapılacağı açıklanmıştır (Bk. Uzun, "Falnâme", 12/142). Mektupta Ca'fer es-Sâdık'a atfedilen bir eserin usûlü ile tefeül yapıldığına işaret edilmektedir.

miştir. Padişahın buna göre sert şekilde işini yapmasını söylemiş ve sonunda muzaffer olacağını da müjdelemiştir¹².

Fatih'in 1473'te Akkoyunlular üzerine yaptığı ve Otlukbeli Meydan Muharebesi ile neticelenen sefer öncesinde gördüğü bir rüyanın yorumlanması için çeşitli kişilere danıştığı sırada, bir kişinin yaptığı tefeülden yola çıkarak rüyaya anlam verdiği görülmektedir. Buna göre Fatih rüyasında kendisini ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı güreşirken görmüş, önce Uzun Hasan'dan bir darbe alıp dizlerinin üzerine düşmüş, sonra toparlanarak onu mağlup etmiştir. Fatih rüyasını iyiye yormasına rağmen içinde bir şüphe kalmış ve çevresindekilere danışmak istemiştir. Danıştığı kişilerden biri, yapılacak seferin neticesi için Kur'an'dan tefeül yaptığını ve karşısına çıkan ayetin mealinin "Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin" olduğunu, bu ayetin harflerinin ebced hesabıyla seferin gerçekleşeceği bu yıla denk geldiğini söylemiştir. Ayrıca ayetteki bir ibareye dikkat çekmiş ve rüyanın sonunda Uzun Hasan'ın alt edilmesini de öne sürerek bu seferde zaferin gerçekleşeceğini dile getirmiş, padişah da bu yorumdan memnun olmuştur¹³.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1535 yılları arasında gerçekleştirdiği İrakeyn seferi sırasında Veziriazam İbrahim Paşa'nın tefeül yaptığı kaynaklara yansımıştır. Kanuni, İran seferi için İbrahim Paşa'yı önden göndermişti. 1533 yılında yola çıkan paşa Aralık ayında Halep'e varmış ve kışı burada geçirdikten sonra Tebriz'e yönelmiş ve burayı ele geçirmişti. Bu arada İstanbul'dan yola çıkan Kanuni de Erzurum'a ulaşmıştı¹⁴. İbrahim Paşa, Safevî Şahı Tahmasb'ın Tebriz'e doğru harekete geçtiğini öğrenince, Kanuni'nin kendi birliklerine yetişmeden Şah'ın ordusuyla tek başına karşılaşma tehlikesini görmüş, üzgün ve ne yapacağını bilemez bir duruma düşmüştü. Tam bu sıkıntılı sırada Hafız-ı Şirazi'nin *Divan'*ından tefeül yapmış,

"Düş ez-cenâb-ı Āşaf peyk-i bişâret âmed

K'ez-Ĥâzret-i Süleymân işret işâret âmed"¹⁵

"[Dün gece vezirden muştucu geldi: Süleyman'dan işret etmeye ferman çıktı.]"¹⁶

12 Vesikanın orijinali ve transkripsiyonu için bk. Mehmet Çelik vd. (haz.), *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Ferman ve Arşiv Belgeleri* (İstanbul: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 286-287.

13 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 3/124-126; *Tacü't-tevarih*'ten aktaran *Solakzade Tarihi* için bk. Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 332-333.

14 Feridun M. Emecen, "İrakeyn Seferi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/116.

15 Sûdî-i Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız: Sûdî'nin Hâfız Dîvânı Şerhi (İnceleme-Tenkitleli Metin)*, haz. İbrahim Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/1115-1116.

16 Hafız-ı Şirazi, *Hafız Dîvânı*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 241.

beyti karşısına çıkmış, anlamına bakarak sevinmiş ve şükrederek sadaka dağıtmıştır. Gerçekten de kısa bir süre sonra Kanuni gelmiş, paşa ve padişahın birlikleri birleşmiştir¹⁷.

Lala Mustafa Paşa 1578 yılında Şark serdarı olarak çıktığı sefer sırasında orduyla Konya'ya geldiğinde, burada Mevlana'nın kabrini ziyaret etmiş ve seferin neticesine dair onun *Mesnevi'*sinden tefeül yapmıştır. Bu seferde yanında bulunduğu Lala Mustafa Paşa'nın münşisi olarak görev yapan, yani bu seferin şahidi konumundaki Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Nusretnâme* adlı eserinde, paşanın tefeülü neticesinde rast geldiği beyitlere de yer vermiştir. Buna göre İskender-i Zülkarneyn'in Kaf Dağı'na ulaşması ile başlayan beyitler Lala Mustafa Paşa'nın karşısına çıkmış¹⁸, bunu seferin zaferle sonuçlanacağına işaret sayan paşa çok mutlu olmuştur¹⁹. Gelibolulu Mustafa Ali, daha sonra yazdığı *Künhü'l-ahbâr* adlı eserinde Lala Mustafa Paşa'nın 1578'deki seferi sırasında yukarıda ifade edilen tefeül hadisesini zikretmekle birlikte²⁰, bu seferde paşanın ayrıca başka bir tefeül yaptığına da değinmiştir. Buna göre paşa, sefer esnasında Karaman eyaletinden doğuya giderken Safevî kızılbaşlarının ahvalinin ne olacağı merakıyla Kur'an'dan tefeül yapmış, Zuhuruf suresinin 55. ayetindeki "...hepsini suda boğduk" mealindeki kısmı karşısına çıkmıştır. Gelibolulu Mustafa Ali, daha sonra sefer sırasında Osmanlı birliklerini takip eden Safevî kuvvetlerinin bir köprüden geçtikleri sırada köprünün yıkılması sonucu bir kısmının nehirde boğulması olayını bu tefeülün gerçekleşmesine delalet olarak göstermiştir²¹. Ancak aynı hadisenin anlatıldığı *Nusretnâme*'sinin ilgili yerinde, zikredilen ayete yer vermesine rağmen herhangi bir tefeülden bahsetmemiştir²². Bu durum Lala Mustafa Paşa'nın ikinci tefeül hadisesinin gerçekliğine dair şüphe uyandırmaktadır.

Özdemiroğlu Osman Paşa, ordu komutanı olarak şark seferinde iken 1583 yılının Mayıs ayında Osmanlı ile Safevî kuvvetleri arasında Meşale /ler Savaşı da denilen bir meydan muharebesi gerçekleşmiş ve Osmanlılar bu muha-

17 Peçevi İbrahim [Peçuyly İbrahim], *Tarih-i Peçevi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283), 1/181-182.

18 Bu beyitler için bk. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî (Giriş-Çeviri)*, çev. Derya Örs-Hicabi Kırilangıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 601.

19 Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 52-53; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 48-49.

20 Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000), 2/266-267; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 963-964.

21 Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr*, 300-301; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 979.

22 Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Nusret-nâme*, 144-145.

rebede başarılı olmuştur²³. Bu savaşın tanıklarından biri de Vücûdî Mehmed b. Abdülaziz'dir. O, bu savaşa da değindiği *Risâle-i Gazâ* adlı eserinde hayli ilgi çekici bir tefeül hadisesini anlatır. Meşale Savaşı sırasında Özdemiroğlu Osman Paşa, Vücûdî'den tefeül yapmasını istemiştir. Vücûdî'nin Kur'an'dan yaptığı tefeül sonucunda Nahl sûresinin 85. ayeti karşısına çıkmıştır. Vücûdî, "O zalimler azabı görünce artık cezaları hafifletilmez, kendilerine mühlet de tanınmaz" mealindeki ayeti paşaya bildirmiş ve ona zaferi müjdelemiştir. Fakat Özdemiroğlu Osman Paşa ayete ebced hesabına göre bakmasını isteyince Vücûdî itiraz etmiş; Kur'an'dan ebced hesap etmenin doğru bir iş olmadığını, ulemanın buna itibar etmediğini söyleyerek paşayla tartışmıştır. Ayrıca ona zafere ulaştıracak hücumlar için bazı önerilerde bulunmuştur²⁴.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1678 yılındaki Çehrin seferine katılan Hüseyin Behçetî, bu seferi neredeyse gün gün anlattığı *Mi'râcü'z-zafer* adlı eserinde bulunduğu bir mecliste yapılan tefeüle de değinmiştir. Ordu İsakçı menziline geldiği zaman birkaç gün burada konaklamıştır. Bu sırada Behçetî'nin bulunduğu bir ortamda sohbet esnasında seferin neticesi ve bol ganimet elde edilip edilemeyeceği hakkında Hafız-ı Şirazi'nin *Divan'*ından tefeül yapılmış,

"Humâ-yı evc-i saâdet be-dâm-ı mâ ufted

Eger tu-râ guzerî ber-makâm-ı mâ ufted"²⁵

"[Durağımıza yolun uğrarsa, bize iltifat eder de gelirsene; kutluluk burcunun hüması tuzağımıza düştü demektir.]"²⁶

beyti rast gelmiş ve bu beyte bakarak muradın gerçekleşeceği anlaşılmıştır²⁷.

Mora'nın Venediklilerden geri alınması için 1715 yılında düzenlenen sefer sırasında gerçekleşen tefeül hadiseleri bu geleneğin ne kadar yaygın olarak pratiğe döküldüğünü gözler önüne sermektedir. Bu sefere Osmanlı Devleti'nin resmi tarihçisi yani vekayinüvis olarak katılan ve seferi teferruatlı bir şekilde *Tarih'*inde anlatan Raşid Mehmed Efendi, padişah III. Ahmed'in seferin ahvali için Kur'an'dan tefeül yaptığını, çıkan ayetin zafere işaret ettiğini belirtmiş ve bu hadiseyi eserin önceki sayfalarında anlattığını beyan etmiştir²⁸. Ancak eserin neşredilen halinde böyle bir anlatı yer almamaktadır. Bu

23 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, 130-131; Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatihisi Özdemiroğlu Osman Paşa* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 210-214.

24 Vücûdî Mehmed b. Abdülaziz, *Risâle-i Gazâ* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 332), 57a-61a.

25 Sûdî-i Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz*, 2/1346.

26 Hafız-ı Şirazî, *Hafız Dîvânı*, 141.

27 Filiz Duman, *Bir Gazavat-nâme Türü Olarak Hüseyin Behçetî'nin Mi'râcü'z-zafer adlı Zafer-nâmesi*, (H.1088/M.1678), (1-101. *Varaklar Arası*) (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 239-240.

28 Raşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, (1115-1134/1703-1722), haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2/904.

durum ya Raşid'in zikredilen olayı sehven unutarak eserine koymamasından ya da eseri günümüz alfabetiyle neşredenlerin bütün nüshaların ortaya çıkarılıp karşılaştırıldığı tam bir edisyon kritik yapmamasından kaynaklanmıştır. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan bir *Mecmua'* da yer alan bilgilerden bu hadisenin nasıl vuku bulduğunu öğreniyoruz. Buna göre ordunun sefere çıkmak için hazırlandığı sırada, III. Ahmed, Veziriazam Ali Paşa, ulema ve diğer devlet erkânı Eyüp Sultan Cami'sine gitmiş ve burada mevlid okutulmuştur. Akabinde Hz. Eyüb'ün kabrini ziyaret eden padişah burada Kur'an'dan seferin ahvaline dair tefeül yapmış, Tevbe suresinin 40. ayeti rast gelmiştir. Bu ayeti yorumlaması için Tezkire-i sani Habeşizade görevlendirilmiştir. O da bu ayetin müjdeye işaret ettiğini belirtmiştir²⁹. Bu hadiseyi çağdaş tarihçilerden Arpaeminizade Mustafa Sami de doğrulamaktadır. O, Ali Paşa'nın Gördös'ü fethi için tarih düşürdüğü şiirinde hadiseyi şöyle anlatır:

“Hazret-i hân Ahmed-i gâzî vezîr-i a`zâmın
Eyleyüp serdâr taht-ı mülket-i ma`mûreden
Moranun fethin murâd idüp o sultân-ı gayûr
Düşmene bildürdi haddin savlet-i mevfûreden
Mushaf-ı pâk-i ser-i kabr-i Ebî Eyyûbda
Çün tefe`ül eylemişdi feth için bir sûreden
Bu kerâmât-ı şehenşâh-ı velâyet-pîşedür
Zâhir oldu şimdi feth-i kal`a-ı mahsûreden
Olcak galtîde-ser a`dâ didüm târîhini
Gördösi aldı `Alî paşa ön evvel Moradan”³⁰

Vekayinüvis Raşid Efendi, *Tarih*'inde III. Ahmed'in gece gündüz seferin neticesinin nasıl olacağına dair düşündüğünü yine böyle bir zamanda bu sefer Radyyyüddin es-Sâgânî'nin, *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye* adlı hadis kitabından da tefeül yaptığını belirtmiştir. Bu tefeülde, “Sizler Mısır'ı fethedeceksiniz. Orası (paraya) “kirat” denilen yerdir. Oranın halkına hayır tavsiye edin. Onların bir zimmet, bir de rahim (hakkı) vardır.” şeklindeki hadis rast gelmiştir. Bu hadis seferin zaferle sonuçlanacağına işaret olarak görülmüştür³¹.

1715 Mora seferi zamanı padişahın yaptığı bu tefeüller dışında, seferin komutanı olan Veziriazam Ali Paşa'da bu yola başvurmuştur. Yine Vekayinüvis

29 *Mecmûa-i Râgıb Mehmed Paşa* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Âtîf Efendi, 1746), 35b-37b; Sait Yilter, “Koca Râgıb Paşa'nın Bilinmeyen Bir Eseri: Mecmûa-i Râgıb Mehmed Paşa (Âtîf Efendi, 1746)”, *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 12 (2020), 86.

30 Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmi, *Dîvân*, haz. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 160.

31 Raşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 904.

Raşid Efendi'nin naklettiğine göre ordu güzergâhtaki menzilleri bir bir geçip Mora'ya doğru ilerlerken Ali Paşa seferin neticesinin ne olacağına dair gece gündüz derin endişe duymuş ve yolda Hafız-ı Şirazi'nin *Divan'*ından tefeül yapmıştır. Bu kitapta,

“Felek cenîbe-keş-i Şâh Nusretuddîn'est

Bi-y-â bi-bîn melekeş dest der-rikâb zede

Hired ki mulhim-i gayb'est behr-i kesb-i şeref

Zi-bâm-ı 'Arş şedeş bûse ber-cenâb zede”³²

“[Felek, Şah Nusretüddin'in yedekçisidir. Gel, bak da gör; felek nasıl atının üzengisini tutmakta. Akli bile gayb âleminde ilham aldığı halde, şeref bulmak için arşın yücesinden onun eşiğini yüzlerce defa öpmekte.]”³³

beyitleri karşısına çıkan Ali Paşa'nın endişesi böylece giderilmiştir³⁴.

Görüldüğü gibi 1715 Mora seferi sırasında padişahın iki, veziriazamın da bir kez olmak üzere, bu savaşın neticesine dair toplamda en az üç kere tefeüle başvurulduğu ortaya çıkmaktadır.

Osmanlıların sefer sırasında yaptıkları tefeüller elbette burada verilen örneklerle sınırlı değildir. Kaynaklara yansıyan başka tefeül hadiseleri de vardır³⁵. Burada incelenen zaman dilimine dağılmış şekilde, doğruluğu yüksek ve dikkat çekici örnekler ön plana çıkarılmıştır.

II. Tefeül'ün Sefer Zamanı İşlevi

Savaşlarda başarı elde edilmesi için çok sayıda bileşenin bir araya gelmesi gerektiği tarihin bize bir öğretisidir. Liderlik, strateji, taktik, asker sayısı, askeri eğitim, teknolojik güç, lojistik organizasyon, istihbarat ve disiplin gibi hususlar bu noktada zikredilebilir. Ancak tüm bu unsurların birleşerek azami düzeyde pratiğe dökülebilmesi için güçlü bir motivasyona da ihtiyaç vardır. Zira, liderinden neferine kadar hedefe tam güdülenmiş orduların başarı ihtimalleri çok yüksektir. Bu açıdan ordular için motivasyon, üzerine eğilinmesi gereken önde gelen konulardan biridir.

Bu konunun farkında olan Osmanlılar, savaşlarda hem maddi hem de manevi motivasyon unsurlarını defaatle kullanmışlardır. Sefer sırasında askerlere bahşiş verme, sefer sonu askerlerin gelirlerini artırıcı uygulamalarda bulunma (terakki), ordu şeyhleri tayin edilerek bunların askerlere vaaz ve nasihatte bulunmalarını sağlama gibi pratikler yanında insan psikolojisini

32 Sûdî-i Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, 3/2353-2354.

33 Hafız-ı Şirazi, *Haftız Dîvânı*, 445.

34 Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 911-912.

35 Kefeli Hüseyin, *Râznâme*, 187, 206.

etkileyici birçok uygulamaya da başvurdukları yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur³⁶. Şu ana kadar pek dikkat çekmeyen ve burada ele alınan tefeül konusu da gerek liderlik gerekse ordunun geneli için salt folklorik bir unsurdan öte motivasyona etki eden bir eylem olarak da değerlendirilmelidir. Yalnız bu durumu, yönetimin bilinçli bir motivasyonel faaliyetinden ziyade, bireysel düzeydeki merak ve endişenin geleneksel bir pratikle giderilmeye çalışılması esnasında ortaya çıkan bir sonuç olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu bakımdan tefeül geleneğinin tabii yapısı dikkate alındığında, ortada bir yönlendirme görünmemektedir. Yani daha açık ifadeyle onun, bir “devlet aklı” ürünü olduğunu söylemek çok zordur. Belki yukarıda zikredilen türbe ziyaretlerinde yapılan tefeül uygulamaları bir devlet aklının varlığını düşündürebilir. Ancak bunu zayıf bir ihtimal olarak değerlendiriyoruz. Diğer tefeül örnekleri ise oldukça doğal bireysel pratikler olarak gözükmemektedir. Hülasa, sefer zamanı yapılan tefeüller, diğer zamanlarda yapılanlardan farklı durmamakta, yönetimin bir yönlendirmesi sezilmemekte, ferdi ve tabii folklorik pratikler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Sefer zamanı padişahın, sadrazamın, diğer sefer komutanlarının, alimlerin veya herhangi bir neferin yaptığı veya yaptırdığı tefeül, her şeyden önce o kişinin içinde bulunduğu durumu psikolojik olarak rahatlatmaya dönük bir adımdır. Zira burada kişi sefer gibi oldukça ciddi bir hadisenin neticesinin olumlu sonuçlanacağına dair bir işaret peşine düşmüştür. Tefeül yoluyla pozitif bir işaret çıkarsa bunun kişiyi bir düzeyde rahatlatacağı açıktır. Doğal olarak bu tür bir psikolojik rahatlama da sefer zamanı insanı motive eden bir unsura dönüşür. Burada psikolojik rahatlamanın boyutunun kişiden kişiye değişeceği göz önüne alınmalıdır. Bu noktada temel parametre kişinin tefeüle attığı önemde gizlidir. Yani eğer tefeüle gönülden inanılıyorsa çıkan neticeye göre olumlu ya da olumsuz motivasyonel etki daha fazla olacaktır.

Ele aldığımız konu açısından tefeülün ikinci tür motivasyonel etkisi yapan/yaptıran haricindeki kişilere dönük yönünde gözlemlenebilir. Örneğin 1389 Kosova Savaşı öncesi Veziriazam Çandarlı Ali Paşa'nın savaşın neticesine dair yaptığı tefeülün onu mutlu edip motive etmesinin yanında, bu tefeül hadisesini I. Murad ile paylaşması ve muhtemelen diğer devlet erkanının da bunu duyması zikredilen motivasyonel etkinin daha fazla kişide ortaya çıkmasına yol açmış olmalıdır. Sefer sırasında çok sayıda kişinin görebileceği şekilde yapılan tefeüller de bu açıdan misal teşkil etmektedir. Örneğin Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılındaki Şark seferi sırasında orduyla Konya'ya

36 Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007), 156-193; Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 176-184.

geldiğinde, burada Mevlana'nın kabrini ziyaret edip, *Mesnevi'*nden tefeül yapması ve çıkan sonuç üzerine çok mutlu olması dikkate alındığında, bu olayın ona şahit olanlar için de benzer bir tesire sebep olduğu ifade edilebilir. Aynı şekilde I. Ahmed'in 1715 Mora seferi öncesi Hz. Eyüp türbesini ziyaret edip burada savaşa dair tefeülde bulunması hadisesinin de orada bulunan ve bundan haberdar olan ordu mensupları için motive edici bir etki oluşturması muhtemeldir.

Tefeülün hem çeşitli kitaplardan hem de istenildiği kadar yapılabilmesi, sefer sırasında insandaki şüpheyi azaltıcı bir işlev görmesinin bir başka veçhesini oluşturur. İlk tefeül de netice ister olumlu ister olumsuz çıksın, kişi kendini tatmin edene kadar tefeülde bulunabilmektedir. Nitekim bu durum verilen misallerde de görülebilir. Örneğin I. Ahmed sefer öncesi Kur'an'dan tefeül yapıp sonucu olumlu çıkmasına rağmen ayrıca bir hadis kitabından da aynı amaçla tefeüle başvurmuştur. Bu tür tefeüllerle pozitif işareti kuvvetlendirme arayışının, sefer zamanı motivasyonun daha da artmasını sağladığı açıktır.

1453 İstanbul kuşatması sırasında, Akşemseddin gibi alim ve manevi yönü ağır basan bir zatın, Fatih Sultan Mehmed'e yazdığı mektupta, yaptığı tefeülü de zikretmesi oldukça dikkat çekicidir. Burada tefeülün, Fatih'in kuşatmayı devam ettirmesinde ve atacağı yeni adımlarda ikna edici bir rol üstlendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu durumun padişahın kararlılığının artmasında bir düzeyde etki yaratmış olduğu ileri sürülebilir.

Sefer sırasında ordu içinde her ortamda tefeül yapılmasına imkân vardır. Bu sadece liderliğin değil diğer askerlerin de endişe ve merak gibi duygularını gidermeğe olanak sunmaktadır. Ayrıca orduyu teşkil eden neferler için sadece seferin başarıya ulaşıp ulaşmaması değil, çok ganimet elde dilip edilemeyeceği gibi başka hususlar da tefeülün konusu olmuştur. 1578 Çehrin seferi sırasında yukarıda ifade edilen örnek bunu doğrulamaktadır. Bu misal tefeülün, sefer zamanı kişinin birçok gaybî merakını gidermek için kullanılabileceğini de göstermektedir. Kişinin seferden evine sağ dönüp dönemeyeceği, yara alıp almayacağı, geride bıraktığı ailesinin durumunun nasıl olduğu gibi hususlar bu merak ve kaygı alanının konusu olabilir. Dikkat edilirse bu zikredilen hususlar için yapılacak tefeülün de olumlu ve olumsuz çıkmasına göre kişinin motivasyon durumunu bir düzeyde etkileyeceği ortadadır.

Buraya kadar ifade edilenler yanında yapılan tefeül sonucunun istenilen şekilde çıkmaması yani negatif olması hakkında kaynaklarda herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu tür bir durumun seferde nasıl bir motivasyonel bozukluğa yol açabileceğine dair veriler henüz elde bulunmamaktadır. Ancak tefeül neticesinde bu tür durumların olduğu tahmin edilebi-

lir. Bunların kaynaklara yansımaması bilinçli bir tercih olabileceği gibi birden fazla tefeül hadisesinden sadece olumlu sonuçlarının aktarılmış olduğu da düşünülebilir.

Sonuç

Tefeül geleneği Osmanlı dünyasında hayli yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Bunlar içerisinde sefer zamanı yapılan tefeüller de yer almaktadır. Padişahlar ve diğer ordu komutanları yaşanacak savaşın neticesine dair merak ve endişelerini gidermek için tefeüle başvurmuşlardır. Sadece liderlik düzeyinde değil orduyu teşkil eden farklı kesimden kişilerin de sefer sırasında çeşitli nedenlerle aynı yola başvurdukları tespit edilmektedir. Burada açıklandığı şekliyle, temelde folklorik bir pratik olarak ele alınan tefeül, savaş zamanı liderinden neferine kadar ordu mensuplarının motivasyonuna bir düzeyde etki eden bir gelenek olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada tefeülün sefer sırasında işlevi üzerinde durularak yeni bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır.

Buraya kadar ifade edilenler dikkate alındığında geleneksel bir eylemi salt folklorik bir öge olarak ele almak yerine, onu ortaya çıkaran ve devam ettiren ihtiyaçlara da odaklanmak gerekmektedir. Zira folklorik öğelerin bireysel/ toplumsal ihtiyaçlardan neşet ettiği göz önüne alınmalıdır. Onları, eğer varsa meşru olan pratikler yanında, var eden ve yaşatan nedir sorusu sorulmalıdır. Buna tefeül özelinde verilecek cevap; birincisi, çok kolay, nerdeyse her konuda, hemen her an ve yerde yapılabilmesi, ikincisi ve belki daha önemlisi dinen meşru olan istihâreye benzeyen bir yönünün bulunmasıdır. Çeşitli kullanım amaçları ve şekillerinde farklılıklar olsa da tefeül, bir cihetiyle istihârenin zamanla kültürel ortam içinde halk inancıyla dönüşmüş folklorik bir formu gibi durmaktadır. Ancak istihârenin yapıldığı konulardan çok daha geniş bir yelpazeye yayıldığı açıktır. Belki de insani merak duygusunun taziyi, istihârenin hududları karşısında, daha sınırsız bir uygulama alanının teşekkülünü tetiklemiş ve böylece toplum içinde kültürel bir pratiğin doğmasına yol açmıştır. Ayrıca bu geleneksel pratik, cazibesıyla kendini günümüze kadar getirmeyi de başarmıştır. Öyle ki kahve içenler, nasıl ki kahve falı için fala inanmayıp falsız da kalmıyorlarsa, elinde bir kitap bulunanlar “inanmasalar” da tefeül yapmaktan geri durmamışlardır.

Kaynakça

- Allahverdi, Reyhan Şahin. *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî. *Dîvân*. haz. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Bilkan, Ali Fuat. "Tefeül İle Ad Verme Geleneği ve Emir Timur'un Adı". *Millî Folklor* 85 (2010): 133-137.
- Çakı, Aylın. *Zihniyet Dünyasının Yansıması Olarak Falnâmeler: Kefeli Hüseyin'in Râznâme Adlı Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çelebi, İlyas. "Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/404-409. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Çelik, Mehmet vd. (haz.). *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Ferman ve Arşiv Belgeleri*. İstanbul: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Çerçi, Faris. *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. III Cilt. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Dikmen, Melek-Çetin, Kamile. "Klâsik Türk Edebiyatında Tefe'ül Geleneği ve Kitap Falının Şiire Yansıması". *JASSS: The Journal of Academic Social Science* 49 (2016): 191-204.
- Duman, Filiz. *Bir Gazavat-nâme Türü Olarak Hüseyin Behçetî'nin Mi'râcü'z-zafer adlı Zafer-nâmesi, (H.1088/M.1678), (1-101. Varaklar Arası)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Duvarcı, Ayşe. *Türkiye'de Falcılık Geleneği İle Bu Konuda İki Eser: "Risâle-i Falnâme Lî Ca'fer-i Sâdik" ve "Tefe'ülnâme"*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Emecen, Feridun M. "İrakeyn Seferi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/116-117. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Emecen, Feridun M. *Fetih ve Kıyamet: 1453 İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Nusret-nâme*. haz. H. Mustafa Eravcı. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Kühü'l-Ahbâr*. haz. Ali Çavuşoğlu. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Göger, Veysel. *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hafız-ı Şirazî. *Hafız Dîvânı*. çev. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Havza, Esra. *Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâcü't Tevârih Adlı Eserinde I. Murâd Dönemi Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*. 5 Cilt. haz. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihîşt*. haz. Mehmet Karataş vd. 2. Cilt. Ankara: BETAV Yayınları, ty.
- Kefeli Hüseyin. *Râznâme (Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa No. 539)*. haz. İ. Hakkı Aksoyak. Boston: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004.

- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fethih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Lokmacı, Süleyman. *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Mecmûa-i Râgıb Mehmed Paşa*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Âtîf Efendi. 1746.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî, (Giriş-Çeviri)*. haz. Derya Örs-Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Murphey, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*. (çev. M. Tanju Akad). İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Öğüt, Salim. "İstihâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/333-334. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Peçevi İbrahim [Peçuyulu İbrahim]. *Tarih-i Peçevi*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid, (1115-1134/1703-1722)*. haz. Abdülkadir Özcan. 3 Cilt. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Sevinç, Nurten. *Şehrîzâde Mehmed Said ve Kurretü'l-Ebsâr (Târîh-i Nevepydâ) Adlı Eseri: Tahlil ve Metin*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi 2020.
- Sûdî-i Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız: Sûdî'nin Hâfız Dîvânı Şerhi (İnceleme - Tenkitli Metin)*. haz. İbrahim Kaya. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315-317. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Uzun, Mustafa. "Falnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/141-145. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Vücûdî Mehmed b. Abdülaziz. *Risâle-i Gazâ*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 332.
- Yilter, Sait. "Koca Râgıb Paşa'nın Bilinmeyen Bir Eseri: Mecmûa-i Râgıb Mehmed Paşa (Âtîf Efendi, 1746)". *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 12 (2020), 77-90.